

Noter:

1. Mit ubetydelige Levnets Løb, udgivet af Marianne Alenius (Museum Tusulanum 1986). Citat her fra p. 9. Værket er skrevet 1787, men først trykt 1909.
2. op.cit. p. 60.
3. Ludvig Holbergs memoirer ved F. J. Billeskov Jansen. Her citeres efter anden gennemsejte udgave 1963, som er et optryk af den anonyme 1745-oversættelse.
4. Alle tre citater: op.cit. p. 13.
5. op.cit. p. 52.
6. Angående denne sammenhæng samt hele analysen af optakten til Holbergs første levnedsbrev henviser jeg til indledningsafsnittet *Bagateller* i min bog »Holbergs Komik« p. 9-14.
7. Citeret efter A. Kragelunds oversættelse af Ludvig Holbergs tre Levnedsbreve 1965, I p. 7.
8. Ludvig Holbergs memoirer p. 13.

Erik A. Nielsen

Surdejsskålen og oliefuglene

Om komposita og »bekvemmelighedskomposition«

Komposition er som orddannelsesmekanisme først og fremmest karakteriseret ved sin umådelige produktivitet. At dømme efter »Nyordsordbogen« (Riber Petersen 1984) er tilgangen af ny komposita i ordforrådet mindst tre gange så stor som tilgangen af ord fra alle andre dannelsesmåder – tilsammen!¹ Forholdet mellem ny komposita og indlån af forskellig slags fra engelsk er iøvrigt nogenlunde det samme² – og så medtager Riber Petersen endda kun de komposita, der betydningsmæssigt volder problemer, ikke de »banale«.³ Kompositionen indtager dermed positionen som suverænt førende leverandør af ny ord til det danske ordforråd.

Komposition karakteriseres videre ved sit nære slægtskab med andre syntaktiske konstruktioner. Den absolut centrale form for komposition i dansk er sammenføjning af to substantiver;⁴ holder man sig til denne centralttype – hvilket jeg gør i det følgende – ses det, at kompositionen indgår i en række af ialt fem muligheder for at relatere to substantiver til hinanden, og at komposition står i omsættelighedsforhold til samtlige 4 andre: genitivkonstruktion: *ansigtsudtryk* et ansigts udtryk, mængdehelhed: *vanddråbe* en dråbe vand, præpositionsforbindelse: *middagsrester* rester fra en middag, og endeligt verbalt udtrykt relation: *avid dreng* dreng der sælger aviser.

I modsætning til de andre konstruktionsmuligheder er kompositionens produkt imidlertid et *ord*: de to indgående ord sammenskrives mellem to blanktegn som *cet*, ved bøjning og affigering behandles de som een rod, og attributi-

ve led, adjektiver f.eks., knyttes til helheden, i almindelighed er det ikke muligt at knytte beskrivere selektivt til de enkelte kompositionsled.⁵ Sammenskrivningen er den grafiske gengivelse af den særlig tætte sammenføjning, der i tale markeres af enhedstrykket eller, med Diderichsens betegnelse »tryktabsforbindelsen« mellem de to ord, dvs. det forhold, at »... Ord der normalt har Fuldryk ... mister deres Tryk for sammen med et Fuldryksord at udgøre en snævrere Enhed.«⁶

Det centrale indhold af den særlige tæthed mellem elementerne, komposition således implicerer, er, at den betegnede forbindelse er af generisk eller i det mindste habituel art. Således er *komælk* så ubetinget mælk fra en ko, det kan simpelthen ikke være andet; og en *cowboybuksepige* er som bekendt ikke blot en pige, der tilfældigvis i dag har cowboybukser på: det er en pige, der *som regel, næsten altid*, evt. »*evig og altid*« går i cowboybukser; tilsvarende er en *markmus* ikke en tilfældig mus, der tilfældigvis befinder sig på en mark, men en mus af den slags, der *overvejende* lever deres liv på markerne.

Anderledes beskrevet: det er alle de nævnte substantivkonstruktioners opgave at danne betegnelser for begreber ved subklassifikation af overordnede: af al mælk i verden stammer noget fra køer, noget fra geder osv. osv. Mens så alverdens mere eller mindre tilfældige, forbigående og/eller enestående forbindelser – f.eks. »kvinde sluger testamente« – kan *beskrives* v.h.j.a. substantivforbindelser, er det kun de generiske eller de i det mindste habituelle forekommende, der *benævnes* af sproget, får et navn.

Dette krav om permanent/habituel relation må ses i sammenhæng med just det forhold, at komposita er *ord*; de er nemlig dermed kandidater til en plads i sprogbrugernes »leksikon«, hvor de lagres og hentes frem som enheder, der ikke analyseres henh. dannes på ny hver gang de bruges.

At det faktisk forholder sig sådan, kan man se af de mange komposita i sproget, der klart er overlevet fra en tid, hvor de enten faktisk betegnede en lidt anden genstand end den nutidige – jvf. det fortærskede eksempel *kakkelovn* – eller hvor ordene, de blev dannet af, betød noget andet end nu, jvf. eksempelvis ordet *ligtorn*, der jo ved nutidig analyse får en let makaber betydning. Læreren kan iøvrigt iagttage den igangværende leksikaliseringsproces ved at overveje, om han nogensinde har tænkt på analysen af ordet *fjerkræ* som kræ med fjer på!

I kraft af denne egenskab adskiller komposita sig klart fra de øvrige substantivkonstruktioner, der kun i stærkt begrænset omfang leksikaliseres – jvf. udtryk af typen *manden på gulvet*.

Arbejdsdelingen synes altså ganske klar mellem på den ene side komposition, og på den anden især leksikalsk udtryk for relationen mellem to substantiver (præpositioner, verber). Det er da også i egenskab af leverandør til sprogets evigt foranderlige ordforråd, man gerne ser komposition beskrevet, således også i Aage Hansens *Moderne dansk*.⁷ Men det er – naturligvis – for enkelt til at være hele sandheden. Betragt f.eks. denne stump avistekst:

»Svenske børn kan ikke mere klokken. Med digitalurenes fremmarch ... De forstår ikke *fem-minuttersstregen*, og mange ...« (Politiken).

Ingen kan benægte, at *fem-minuttersstregen* er en dannelse, der opfylder kravet om permanent relation mellem leddene, og en benævnelse for en »streg der

angiver intervallet fem minutter på en urskive« er da også en principiel mulig leksikonenhed; derimod kan man med god ret betvivle rimeligheden af en sådan enhed; den forekommer overflødig, alene p.g.a. sin ringe anvendelsesmulighed. Det er næppe heller som leksikonenhed, den er tænkt ved dannelsen; den er dannet som en bekvemt højkomprimeret kommunikationsenhed, slet og ret, og som det fremgår af parafrasen er tekstbesparelsen også betydelig.

Komposita som rent tekstbesparende konstruktionsvariant ses ofte i bl.a. avistekst, hvor der med et kompositum vises tilbage til en kompleks sammenhæng beskrevet i teksten:

»Mindst 3.000 fugle er dræbt på grund af olieforureningen i Vadehavet, og mange flere er blevet tilsølet af olie og er drevet i land ... I denne week-end vil Dansk Ornithologisk Forening gå strandene igennem ... for at få en opgørelse over omfanget af *oliefluglene*« (Berlingske Tidende).

Selve ordet *oliefluglene* er åbent for fortolkning. Det er naturligvis muligt som leksikonenhed med betydningen fugl, der er blevet dræbt af olieforurening – eller evt. blot fugl, der er blevet tilsølet af olie (fra et udslip, og derfor ikke vil kunne overleve) – men som det fremstår her, er det klart blot en tekstsammenfatning med noget upræcis reference til alle de fugle, der er blevet ramt af olieforureningen i *Vadehavet* og i *denne weekend*, altså nu, ligger på strandene ... Som sådan tekstsammenfatning rummer det deiksiselementer – jvf. kursiveringerne – og er dermed i modstrid med kravet til leksikonenheder beskrevet ovenfor.

Et andet, endnu mere rendyrket eksempel levrede en kollega en morgen, da hun ankom i sidste sekund og undskyldte sig med, at hun havde skullet sende sit *kolonibarn* af sted den morgen. Adspurgt forklarede hun, at hun dermed mente det af hendes børn, der *den følgende uge* skulle på koloni med sin børnehaven. Det mest interessante var imidlertid hendes egen – uopfordrede og helt spontane – afvisning af ordet som »... noget vrøvl at sige, det lyder som om han skulle *bo* der eller sådan noget«.

Sådanne »bequemmelighedskomposita« dannes også på tryk uden at være tekstsammenfattede:

»Brug til surdejen en skål som er syrebestandig... Sæt en anden skål på vægten og kom melsorterne i... Tag nu mel fra denne skål, så alt kliddet og det hvide mel kommer over i *surdejs-skålen*« (P. Holst. Grøn gastronomi).

I modsætning til den tænkelige leksikonenhed *en surdejsskål*: skål beregnet specielt til at have surdej i, er der faktisk blot tale om en almindelig – men altså syrebestandig – skål; *surdejs-skålen* betyder ganske enkelt den skål surdejen (nu) står i – med et kompositum refereres altså til netop en blot forbigående og tilfældig forbindelse.

Det hører med til beskrivelsen at disse bequemmelighedskomposita altid har bekendthedsform eller på anden vis – f.eks. med possessivpronomen – er bestemt; naturligvis, kunne man sige: de fungerer jo i kraft af referencen til den kendte/beskrevne kontekst, netop derved bliver de mulige som attraktive varianter for de langt mere ordrige konstruktioner, der »burde« være anvendt.

Der er slet ingen tvivl om, at denne funktion er sekundær i forhold til kompositionens primære opgave, dannelse af leksikonenheder. Eller rettere: de to ting modsiger overhovedet ikke hinanden, man kan tværtimod glimrende fo-

restille sig dem som tæt sammenhængende: det er muligt, at mange af de ikke umiddelbart forståelige komposita i ordforrådet i virkeligheden oprindeligt er dannet som eksemplet *oliefuglene* viser, ved tekstsammenfatning, og så siden har vundet indpas i ordforrådet. Løsrevet fra sin dannelseskontekst vil et sådant ord ikke blive deksisholdigt, men netop betegne en generisk/habituel relation, fordi det da bliver tolket som en leksikonenhed. Hvis denne udviklingsmodel er rigtig, bør man selvsagt ikke tale om to funktioner, men om én – der så blot må betragtes lidt mere nuanceret, end man almindeligvis gør det.

Noter:

1. Alle opslagsord i nyordsordbogen findes registreret efter herkomst, tvivls-tilfælde er dobbeltregistreret; i disse lister fylder komposita ca. 23 sider, de øvrige orddannelsesmåder under eet fylder knap 7 sider.
2. Indlån fra engelsk fylder i de ovennævnte lister ca. 8 sider, heri medregnet betydningslån, men ikke eksemplerne rubriceret som »mulig påvirkning«.
3. Riber Petersen angiver hvad der optages af komposita som følger: »Disse ord kan ikke forstås umiddelbart selv om man kender indholdet af begge ord,« op. cit. s. 14.
4. Alle komposita i nudansk får andetleddets ordklasse; af nyordsordbogens andetledsregister fremgår, at langt størstedelen af de nydannede (og optagne) komposita er substantiver: 2.176 substantiver over for 185 adjektiver og kun 109 verber; af disse små 2.200 substantiviske komposita har ca. 1.800, altså i størrelsesordenen 4/5, også substantivisk førsteled.
5. I forbindelser som *hvid slavehandel* og *nedlagt stationsbygning* er adjektivet faktisk selektivt knyttet til førsteledet; det drejer sig om et meget fåtalligt undtagelsesfænomen, hvor de fleste eks. er leksikaliserede; i reglen vil man i stedet nydanne »uægte« komposita som førsteled, jvf. eks. som *fastkurspolitik*, *flersengsstue*; for en mere indgående beskrivelse af alle de forhold, der gør komposita til særlig tætte forbindelser se mit (utrykte) speciale, kap. 3. (Køneke 1986).
6. Diderichsen 1974, s. 144.
7. Hansen 1967, bd. 1 s. 233f, bd. 2 s. 295f.

Litteratur

- Diderichsen, P., 1974: *Elementær dansk Grammatik* – 3. udg. 6. opl., Kbh. 1974.
- Hansen, Aa., 1967: *Moderne dansk*, Kbh., 1967.
- Køneke, M., 1986: *Danske substantiviske kompositas natur, funktion og semantik*, speciale i dansk v. Kbh.s Universitet, 1986.
- Riber Petersen, P., 1984: *Nye ord i dansk/under medvirken af J. Eriksen*, Kbh. 1984.

Mikael Køneke